

С.Г. Натрошвілі, канд. екон. наук,
Київський національний університет технологій та дизайну

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ВИКЛИКІВ ТА РИЗИКІВ РОЗВИТКУ СФЕРИ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Показано можливість ідентифікації ринкових викликів у сфері вищої освіти. Обґрунтовано важливість підтримки стабільності розвитку вищої освіти в умовах економічної нестабільності. Внесено рекомендації щодо удосконалення функціонування механізму підтримки стійкого розвитку сфери вищої освіти України.

Ключові слова: вища освіта, ринкові виклики, вищі навчальні заклади, економічна нестабільність.

Постановка проблеми. Вищу освіту можна розглядати як специфічну сферу ринкової економіки, а вищі навчальні заклади - як специфічні освітні корпорації, що надають освітні та супутні послуги. Зазначені послуги є водночас і суспільним, і приватним благом. Суспільне благо - це підвищення рівня освіченості населення, освоєння трудовими ресурсами нових технологій, приватне - здобуття знань конкретними індивідами, що підвищує їхню вартість (цінність) на ринку праці.

Як і в інших видах економічної діяльності, у сфері вищої освіти існують конкуренція та атрибути конкурентної боротьби - демпінг, реклама, «недружні атаки» тощо. Конкуренція виявляється, зокрема, в економічній поведінці навчальних закладів - надавачів (виробників) освітніх та супутніх послуг. Це означає, що у сфері вищої освіти присутні різнопланові ринкові та позаринкові виклики, які несуть у собі ризики (різного ступеня та спрямування) успішної економічної діяльності відповідних агентів (вищих навчальних закладів).

У контексті підтримки нормального функціонування вищого навчального закладу особливо важливого значення набуває проблема своєчасної ідентифікації ринкових викликів. Цим пояснюється актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З проблематики ідентифікації викликів розвитку сфери вищої освіти видається чимало наукових праць [1-8]. Водночас залишається незадовільним рівень стратегічного управління вищими навчальними закладами, що пояснюється, зокрема, недосконалістю системи виявлення та мінімізації дії різних ринкових та позаринкових викликів.

Відтак, мають бути розроблені конкретні рекомендації з питань запровадження механізмів ідентифікації ринкових та позаринкових викликів (ризиків) у процесі організації діяльності вищих навчальних закладів.

Мета статті - встановлення (ідентифікація) значущих викликів на ринку освітніх та супутніх послуг, що надають вищі навчальні заклади.

Відповідно до системи національних рахунків діяльність у сфері вищої освіти є одним із видів економічної діяльності. Тобто інституційні одиниці вищої освіти (вищі навчальні заклади та інші установи) створюють певні блага, які можна оцінити в системі економічних показників, включаючи прибуток, податки, додану вартість тощо. На підставі аналізу наукової літератури [1-8] можна запропонувати перелік ринкових чинників, що найвідчутніше впливають на результати економічної діяльності вищих навчальних закладів як ринкових інституцій:

1. Макроекономічні чинники:

— демографічна криза, яка проявилася через стрімке скорочення кількості абітурієнтів (потенційних споживачів освітніх послуг);

— обмеження бюджетних ресурсів (зниження обсягів фінансування вищих навчальних закладів державної та комунальної форм власності);

— непрогнозована інфляція, через яку вищі навчальні заклади не можуть планувати власну цінову політику (освітня послуга споживається у довгостроковому періоді, але ціна спожитої послуги не може бути визначена заздалегідь);

— відсутність можливостей для використання традиційних форм підтримки попиту на освітні послуги (зокрема, споживачі освітніх послуг, на відміну від споживачів інших благ, фактично позбавлені можливості залучати кредитні ресурси для оплати цих послуг);

— недостатній рівень інноваційної культури в суспільстві та економіці, традиційна слабкість зв'язків між інституціями науки, освіти і виробництва, що гальмує адаптацію вищих навчальних закладів до викликів ринкового середовища.

1. Секторальні чинники:

— принципово різний статус вищих навчальних закладів різних форм власності (вищі навчальні заклади державної та комунальної форм власності мають статус бюджетних установ і змушені будувати свою роботу з урахуванням обмежень бюджетного законодавства, вищі навчальні заклади приватної форми власності мають статус комерційних організацій, націлених на отримання прибутку);

— відсутність стандартизованих методик формування ціни вироблених (наданих) освітніх послуг, через що вищі навчальні заклади в процесі конкурентної боротьби часто вдаються до цінових методів просування послуг;

— необхідність фактичного виробництва не лише освітніх, а й супутніх послуг, які хоча і є оплатними, але нерідко не мають для вищих навчальних закладів економічної привабливості (поселення у гуртожит-

ках, організація проходження студентами практики, навчання на військовій кафедрі тощо);

— вимушене поєднання вищими навчальними закладами операційної діяльності (безпосереднє надання освітньої послуги) з іншими формами діяльності, які є умовою функціонування на ринку освітніх послуг (виховний процес, призначення стипендій, працевлаштування та ікс.);

3. Регуляторні чинники:

— наявність процедур акредитації вищих навчальних закладів, ліцензування виробництва та надання освітніх послуг, що генерує додаткові ризики та витрати, які збільшують ціну освітніх послуг;

— жорстке регламентування різних складових операційної діяльності вищих навчальних закладів (зокрема, при організації навчально-виховного процесу, здійсненні фінансової діяльності та ін.);

— наявність спеціалізованих органів і установ, що здійснюють державний контроль та нагляд за виробництвом (наданням) освітніх послуг у сфері вищої освіти;

— неможливість отримання прибутку вищими навчальними закладами державної та комунальної форм власності (оскільки вони є неприбутковими організаціями).

Вочевидь, цей перелік викликів не є вичерпним. За комплексного вивчення проблематики розвитку ринку, освітніх послуг у сфері вищої освіти доцільно, на думку автора статті, вивчити думку соціального середовища (в якому формується суспільна думка щодо різних складових розвитку вищої освіти, яка може значимо впливати на економічні показники діяльності вищих навчальних закладів), а також думку потенційних споживачів та замовників освітніх послуг (абітурієнтів та їхніх батьків).

У процесі вивчення позицій соціального середовища й окремих цільових груп варто ретельно аналізувати результати спеціальних соціологічних досліджень. Україна має приклади проведення комплексних соціологічних досліджень, у ході яких вивчалася

думка респондентів стосовно формування ринку освітніх послуг у сфері вищої освіти.

Значну кількість соціологічних опитувань з проблем вивчення суспільної думки про процеси в системі освіти, у тому числі у сфері вищої освіти, проведено недержавною аналітичною інституцією - Центром економічних та політичних досліджень імені Олександра Разумкова. Нижче представлено результати окремих опитувань [9], що цікаві в контексті даного дослідження.

На запитання «Як змінилася за роки незалежності система освіти в Україні?» 45,5% респондентів відповіли: «Погіршилася», 33,6% вважають, що не зазнала суттєвих змін, 8,5% переконані, що покращилася.

На запитання «Як змінився за роки незалежності загальний освітній рівень населення?» отримали таку відповідь: 47,4% респондентів вважають, що знизився, 30,1%, що не зазнав суттєвих змін, для 11,1% підвищився.

На запитання «Як Ви оцінюєте хід реформування системи освіти в Україні?» 46,4% респондентів відповіли: «Малокерований, непідготовлений процес, імітація реформ», 18,8% вважають, що не відбувається жодних змін, лише 10% переконані, що йде плановий процес реформування.

Відповіді на запитання «Чи є доступною для всіх громадян України якісна освіта?» розподілилися наступним чином:

— «Доступна»: якісна середня освіта - для 65,0%, якісна середня професійна освіта - 52,0%, якісна вища освіта - для 12%.

— «Не доступна»: якісна середня освіта - для 27%, середня професійна освіта - 34%, вища освіта - для 88%.

На запитання «Які вищі навчальні заклади в Україні дають кращу освіту — державні чи приватні?» респонденти відповіли так: «Державні» - 43,2%, «Державні та приватні ВНЗ дають приблизно однакову освіту» - 28,2%, «Приватні» - 12,5%.

На запитання «Чи маєте Ви можливість дати хорошу освіту Вашим дітям або онукам?» відповідь респондентів була така: «Ні, не маю можливості» - 43,6%, «Так, маю можливість» - 30,8%.

На запитання «Як Ви ставитеся до намірів уряду повернутися до практики розпо-

ділення студентів, які навчаються в медичних та педагогічних вузах за державні кошти, на роботу, насамперед у сільську місцевість?» отримано наступні відповіді: «Позитивно» - 64,8%; «Негативно» - 13,3%; «Байдуже» - 8,4%; «Я не знаю, в чому полягає ініціатива» - 6,5%.

На запитання «Якою мірою задоволені Ваші потреби в отриманні освіти рідною мовою?» респонденти дали такі відповіді: «Цілком задоволені» - 14%; «Скоріше задоволені» - 25%; «Скоріше незадоволені» - 21%; «Не задоволені» - 22%.

На запитання «Як Ви оцінюєте рівень освіти, яку забезпечує сучасна українська освітня система?» стосовно сфери вищої освіти отримано наступні відповіді: «Високий» - 16%; «Середній» - 50,6%; «Низький» - 21,5%.

На запитання «Якою мірою в кожній з наведених сфер поширена корупція?» по сектору вищої освіти респонденти надали такі відповіді: «Все охоплено корупцією» - 28,2%; «Корупція досить поширена» - 42,3%; «Грапляються окремі випадки корупції» - 20,5%; «Корупції практично немає» - 3,0%.

Результати вказаних соціологічних опитувань свідчать про скоріше негативне сприйняття у суспільній свідомості якості та характеру процесів, що відбуваються у сфері вищої освіти. Більшість громадян України, як свідчать результати проведених опитувань, вважають, що за роки незалежності система освіти в Україні погіршилася; загальний освітній рівень населення знизився; реформування системи освіти викликає скоріше негативну оцінку; у сфері вищої освіти досить поширена корупція.

За таких непростих умов (висока конкуренція, демографічна криза та негативне сприйняття вищої освіти взагалі) ВНЗ мають вживати неординарних заходів для того, аби залучати на навчання достатню кількість студентів (споживачів освітніх послуг).

З метою налагодження успішного механізму стратегічного управління вищим навчальним закладом необхідно організувати системну та цілеспрямовану роботу з моніторингу кон'юнктури ринку освітніх по-

слуг, ідентифікації ринкових та позаринкових викликів, оцінки та результативної протидії різним ризикам.

Проблематика обґрунтування вибору перспективних напрямів розвитку державного управління вищою освітою в Україні та надання ефективних освітніх послуг знайшла відображення у Програмі економічних реформ Кабінету Міністрів України «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна влада» [10]. У Програмі визначено такі основні проблеми у сфері вищої освіти:

— невідповідність якості освіти сучасним вимогам (близько 20% роботодавців указують на невідповідність кваліфікації працівників займаній посаді. Україна замикає першу сотню країн за використанням у навчальному процесі інформаційно-комунікаційних технологій);

— обмеженість доступу до освіти (доступ до якісної освіти особам з особливими потребами залишається обмеженим, надмірна кількість пілґ при вступі до ВНЗ є перешкодою для здобуття вищої освіти абітурієнтами з високим рівнем знань);

— неефективність механізму державного фінансування системи освіти (незважаючи на збільшення бюджетних видатків на освіту, ефективність використання цих коштів залишається вкрай низькою). Рівень забезпеченості загальноосвітніх шкіл сучасними засобами навчання (кабінети біології, фізики, хімії) становить 29,3% від потреби. Схожа ситуація у ПТУ й у ВНЗ. Основні статті видатків бюджету спрямовані не на підвищення якості освіти, а на виплати зарплати й комунальні платежі (понад 70% усього фінансування);

— наростання диспропорцій між підготовкою фахівців і попитом на них на ринку праці (ВНЗ, складаючи плани набору студентів, виходять з міркувань збереження контингенту студентів та викладачів. У 2009 р. 46 тис. випускників ВНЗ і 27 тис. випускників ПТУ перебували на обліку в центрах зайнятості);

— відсутність єдиного освітнього простору (сьогодні ВНЗ перебувають у підпорядкуванні 27 центральних органів виконавчої

влади, що суперечить світовій практиці).

Причинами зазначених проблем є [10]:

— відсутність єдиної системи управління якістю освіти та її моніторингу;

— відсутність державних норм визначення вартості освітніх послуг у ВНЗ та ПТУ;

— неефективність норм бюджетного фінансування дошкільних, загальноосвітніх і позашкільних закладів;

— обмеженість автономії й відсутність реальних стимулів для ефективного використання бюджетних і залучених коштів у навчальних закладах (зокрема в умовах скорочення контингенту учнів);

— наявність (унаслідок несприятливої демографічної ситуації) великої кількості малокомплектних шкіл у сільській місцевості;

— неефективність моніторингу потреб ринку праці, неврахування сучасних потреб роботодавців професійно-технічної та вищої освіти; неузгодженість дій державних структур при плануванні потреби у фахівцях.

У Програмі економічних реформ Кабінету Міністрів України «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна влада» визначено головну мету реформування системи вищої освіти - підвищення конкурентоспроможності української освіти, її інтеграції в єдиний європейський освітній простір. Для досягнення цієї мети на період реформ поставлені такі завдання: створити єдиний освітній простір; поліпшити якість освіти; забезпечити доступність до якісної освіти, спадкоємність рівнів освіти (дошкільної, початкової, середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої, післядипломної, освіти впродовж життя); підвищити ефективність фінансування освіти.

Удосконалення системи управління освітою передбачає: вироблення єдиної освітньої політики, забезпечення наступності між рівнями освіти; підвищення самостійності навчальних закладів у розпорядженні фінансовими ресурсами; оптимізація мережі навчальних закладів з урахуванням демографічних і економічних реалій та необхідності підвищення якості освіти

(створення освітніх округів, оптимізацію мережі шкіл, реформування системи інтернатних закладів; передання функцій управління ПТУ на місцевий рівень; створення укрупнених регіональних ВНЗ); перегляд застарілих типових штатних нормативів [10].

Механізмами ефективності інноваційного розвитку вищої освіти є [1, 3, 5, 6]: розроблення національної системи оцінювання якості освіти; створення незалежних кваліфікаційних центрів, у т. ч. для підтвердження кваліфікацій в європейській системі стандартів; стимулювання створення незалежних національних ВНЗ; широке запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у навчальних закладах; узгодження кваліфікаційних характеристик, стандартів і навчальних програм з освітньо-кваліфікаційними вимогами робочих місць; мотивація роботодавців до участі в підготовці навчальних програм, узгодження з ними освітніх і професійних стандартів; масштабне запровадження програм стажування на виробництві; розподіл у ВНЗ навчальних програм академічного й практичного профілю, розвиток професійно-зорієнтованої вищої освіти; забезпечення доступності освіти шляхом запровадження Національної рамки кваліфікацій, стимулювання розвитку систем «освіта впродовж життя».

Вирішальним чинником інноваційного розвитку вищої освіти є підвищення ефективності фінансування освіти [4, 6, 7]: розробка й перехід до єдиного стандарту вартості навчання одного учня/студента; перехід у фінансуванні навчальних закладів від принципу утримання закладів до принципу формування їхніх бюджетів, виходячи з кількості учнів та стандарту вартості навчання одного студента; розширення можливостей навчальних закладів залучати додаткові кошти за рахунок легалізації інституту ендавменту - благодійних цільових некомерційних фондів; використання грантової підтримки дослідних проектів та освітніх інновацій; розширення списку платних послуг, що надаються навчальними закладами; зміна підходів до формування державного замовлення на підготовку

фахівців на засадах впровадження прогнозу потреб економіки (регіону).

Одним із провідних способів впливу держави на складні суспільні процеси є програмно-цільове управління, що дозволяє організувати вплив на певні об'єкти та процеси з урахуванням прогнозованого (бажаного) результату (цілей, завдань, критеріїв тощо). Засади розроблення, затвердження та виконання державних цільових програм визначають приписи Закону України «Про державні цільові програми» від 18.03.2004 р. № 1621-IV.

Приписи щодо реформування та подальшого розвитку системи вищої освіти (у тому числі вищих навчальних закладів) за часи незалежності України визначалися: державною програмою «Освіта» (Україна XXI століття), затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 03.11.1993 р. № 896; Указом Президента України від 12.09.1995 р. № 832/95 «Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні»; Указом Президента України від 7 червня 2000 р. № 773/2000 р. «Про Міністерство освіти і науки»; Національною доктриною розвитку освіти, затвердженою Указом Президента України від 17.04.2002 р. № 347/2002; Програмою дій щодо реалізації положень Болонської декларації в системі вищої освіти і науки України, затвердженою наказом Міністерства освіти і науки України від 23.01.2004 р. № 49; Указом Президента України від 17.02.2004 р. № 199/2004 «Про заходи щодо вдосконалення системи вищої освіти України»; Державною програмою розвитку вищої освіти на 2005-2007 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 08.09.2004 р. № 1183; Державною цільовою науково-технічною та соціальною програмою «Наука в університетах» на 2008-2012 роки, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1155, та іншими програмними документами в галузі вищої освіти.

Слід відмітити Державну цільову науково-технічну та соціальну програму «Наука в університетах» на 2008-2012 роки. Вона має комплексний характер і спрямована на активізацію наукової діяльності університе-

тів та поглиблення її взаємодії з навчальним процесом з метою підготовки нового покоління висококваліфікованих фахівців для наукоємних галузей національної економіки і виконання конкурентоспроможних наукових розробок, провадження інноваційної діяльності в ринкових умовах з урахуванням цілей та завдань розвитку національної інноваційної системи.

Метою програми є забезпечення створення правових, економічних і організаційних умов для активізації наукової діяльності та поглиблення її взаємодії з навчальним процесом в університетах, утворення університетів дослідницького типу, запровадження нових організаційно-структурних форм наукової підготовки висококваліфікованих фахівців та виконання конкурентоспроможних наукових розробок, зокрема науково-навчальних центрів. Розв'язання проблеми здійснюється шляхом активізації наукової діяльності та поглиблення її взаємодії з навчальним процесом в університетах і забезпечується приведенням нормативно-правових актів у відповідність із завданнями програми стосовно: удосконалення механізму залучення наукових працівників до підготовки висококваліфікованих фахівців; стимулювання університетів до активізації роботи з проведення наукових досліджень та підвищення їх ефективності; нарощування обсягу бюджетного фінансування наукових досліджень університетів та зміцнення їх матеріально-технічної бази; утворення університетів дослідницького типу; підтримки розвитку науково-навчальних центрів, що здійснюють поглиблену наукову підготовку висококваліфікованих фахівців та забезпечують виконання конкурентоспроможних наукових розробок. Завдання програми включають виконання необхідних заходів щодо удосконалення нормативно-правової бази з метою активізації наукової діяльності університетів; утворення науково-навчальних центрів за участю університетів і наукових установ національної та галузевих академій у регіонах з високим науковим потенціалом; розроблення механізму підвищення заінтересованості підприємств у проведенні наукових досліджень в університетах; послідовне збіль-

шення видатків з державного бюджету на наукові дослідження в університетах відповідно до Законів України «Про наукову та науково-технічну діяльність» і «Про освіту».

Усвідомлення еволюційності цивілізаційного розвитку та необхідності гармонізації освітніх процесів у Європейському Союзі дало поштовх розгортанню двох взаємопов'язаних стратегічних ініціатив - Болонської декларації (1999 р.) та Лісабонської стратегії (2000 р.). Мета Болонського процесу - створення європейського наукового та освітнього простору для підвищення конкурентоспроможності європейської вищої школи, головним пріоритетом Лісабонської стратегії є перетворення Європи у динамічну економіку знань. Фактично заходи реалізації обох стратегій спрямовані на розвиток інтелектуального потенціалу європейського регіону, а саме на його формування та використання задля стабільності економічного зростання, збільшення кількості нових робочих місць для висококваліфікованих працівників, а також забезпечення соціальної злагоди європейського суспільства [5, 7, 8].

Ключовим аспектом функціонування системи вищої освіти є підтримка реальної (а не декларативної) автономії вищих навчальних закладів. Залишаються невирішеними проблеми розширення повноважень вищих навчальних закладів щодо проведення кадрової політики, регламентування умов вступу на навчання, розподілу фінансових ресурсів, прозорості для громадського контролю академічної та фінансової діяльності.

Реалізація принципів Болонської декларації гальмується через незначну присутність у сфері вищої освіти України впливових громадських структур, недостатній рівень співпраці недержавних інституцій з аналогічними інституціями ЄС.

Висновки. Конкуренція серед вищих навчальних закладів - цілком нормальне явище, що викликане дією ринкових механізмів. Конкурентне середовище, якщо воно відповідає загально визнаним принципам, дозволяє кращим закладам зміцнити власну конкурентоспроможність та отримати доступ до обмежених ресурсів, а гір-

шим - припинити існування (шляхом поглинання або ліквідації).

Вищі навчальні заклади у висококонкурентному середовищі змушені діяти як специфічні освітні корпорації, які одночасно надають ринкові послуги та виробляють суспільні блага. Держава та суспільство об'єктивно зацікавлені у високій результативності діяльності вищих навчальних закладів, які виробляють суспільні блага.

Одним із результатів удосконалення системи вищої освіти як специфічної сфери економічної діяльності має стати досягнення збалансованості між попитом і пропози-

цією на ринку праці. Йдеться про розв'язання значного комплексу проблем від визначення мережі вищих навчальних закладів до методичного забезпечення планування державного замовлення на підготовку спеціалістів з вищою освітою. Доцільно орієнтуватись на подальший розвиток співробітництва між навчальними закладами та бізнес-середовищем, а також соціальними партнерами.

Наступний крок - вироблення методичного підходу до організації маркетингової діяльності вищого навчального закладу за умов економічної нестабільності.

Список літератури

1. Економічні аспекти проблем розвитку вищої освіти в Україні [монографія] / За ред. чл.-кор. НАПНУ І.М. Грищенка. - Хмельницький: ХНУ, 2010. - 478 с
2. Каленюк І.С. Економіка освіти [навч. посібник] / І.С. Калешок. - К.: Знання України, 2003. - 316 с
3. Комарова О.А. Освітній потенціал: теоретико-методологічні та практичні аспекти формування / О.А. Комарова. - Кіровоград: ДЛАУ, 2009. - 336 с
4. Економічні основи інноваційного розвитку вищих навчальних закладів України / За ред. акад. НАПНУ В.І. Лугового. - К.: Педагогічна преса, 2009. - 384 с
5. Інвестиційне забезпечення інноваційно-технологічного розвитку економіки [монографія] / С.В. Захарін. - К.: КНУВД, 2011. - 344 с
6. Економіка вищої освіти України: тенденції та механізм розвитку / За ред. акад. НАПНУ В.П. Андрущенка. - К.: Педагогічна преса, 2006. - 208 с
7. Повышение качества высшего образования и Болонский процесс / В.А. Трайнев, С.С. Мкртчян, А.Я. Савельев. - М.: Дашков и К., 2010. - 392 с.
8. Богалиб Т.М. Фінансове забезпечення розвитку вищої освіти і науки в трансформаційний період. - К., 2006. - 324 с
9. Соціологічні опитування / Центр Разумкова [Електронний ресурс]. — <http://razumkov.org.ua/ukr/socpoll.s.php>
10. Програма економічних реформ Кабінету Міністрів України «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна влада» / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. — <http://rada.gov.ua>

Надійшла 05.09.2013

С.Г. Натрошвили

ИДЕНТИФИКАЦИЯ ВЫЗОВОВ И РИСКОВ РАЗВИТИЯ СФЕРЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ

Показаны возможности идентификации рыночных вызовов в сфере высшего образования. Обоснована важность поддержки стабильности развития высшего образования в условиях экономической нестабильности. Внесены рекомендации по совершенствованию функционирования механизма поддержки устойчивого развития сферы высшего образования Украины.